

*Ложешиник Аліса,
к.і.н.; провідний бібліотекар НБ ОНУ імені І. І. Мечникова*

*Ложешиник Олександр,
студент IV курсу, кафедра історії України*

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО В МЕЖИРІЧЧІ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ДНІСТРА: ПРОБЛЕМА ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

У даній статті розглядаються «напівофіційне» надання Григорієм Потьомкіним території Очаківської області Чорноморському козацтву. Зокрема на основі архівних документів досліджуються особливості козацького та старшинського землекористування у війську під час його перебування у Буго-Дністровському межиріччі (1790-1792 рр). Особлива увага звертається на факт колонізації козаками даного регіону. А також прослідковується і адміністративно-територіальний поділ на паланки та облаштування козацьких господарств.

Ключові слова: Чорноморське військо, Буго-Дністровське межиріччя, паланки, землекористування.

Черноморское козацкое войско в межеречье Южного Буга и Днестра: проблема земельной собственности и землепользования

В данной статье рассматривается «полуофициальное» предоставление Григорием Потемкиным территории Очаковской области Черноморскому казачеству. В частности, на основе архивных документов исследуются особенности казацкого и старшинского землепользования в армии во время его пребывания в Буго-Днестровском междуречье (1790-1792 гг). Особое внимание обращается на факт колонизации казаками данного региона. А также прослеживается и административно-территориальное деление на паланки и обустройство казачьих хозяйств.

Ключевые слова: Черноморское войско, Буго-Днестровское междуречье, паланки, землепользования.

Land problem in the Black Sea army

This article deals with the «semi-official» provision to Gregory Potemkin of the Ochakiv Oblast of the Black Sea Cossacks. In particular, on the basis of archival documents, the features of the Cossack and Senior land use in the army during his stay in the Bug-Dniester interfluve (1790-1792 biennium) are explored. Particular attention is drawn to the fact of colonization by the Cossacks of the region. And also there is an administrative-territorial division on palanka and arrangement of Cossack farms.

Keywords: Black Sea army, Bugo-Dnistrovsky interfluve, palanka, land use.

Історія Південної України, іррегулярних козацьких військових формувань кінця XVIII – першої половини XIX ст. та питання козацького землекористування є одними з перспективних тем для історичних досліджень та архівних пошуків. Підтвердженням цієї думки може слугувати проблема землекористування, яка існувала в Чорноморському війську під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі.

Вперше в історичній науці було розглянуто питання козацького землекористування в Чорноморському іррегулярному формуванні в першій половині XIX ст. Серед найвизначніших праць цього періоду слід назвати дослідження А. Скальковського, який, на основі архіву Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора описав появу та розселення козаків у південноукраїнському регіоні²⁵, намітивши основні

²⁵ Скальковский А. История Новой Сичи або останнього Коша Запорізького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с; Скальковский А. А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – Одесса : в гор. тип., 1839. – 88 с; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии / А. А. Скальковский. – Одесса: тип. Л. Нитче, 1850. – 386 с; Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг. / А. А. Скальковский // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 257–277; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории

напрямки для подальшого дослідження проблем колонізації Південної України²⁶, Д. Багалія²⁷, В. Біднова²⁸. Розпочаті дослідження в ХХ ст. продовжили: Є. Загоровський²⁹, П. Іванов³⁰, І. Анцупов³¹, А. Бачинський³², В. Голобуцький³³, О. Дружиніна³⁴,

Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Гор. тип., 1836. – Ч. 1. – 288 с. ; 1838. – Ч. 2. – 349 с.

²⁶ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошлого XVIII ст. / Ф. Макаревский // Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринославль : Тип. Чаусского, 1880. – Т. 1. – 573 с. ; Т. 2. – 373 с; Щербальський П. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щербальський. – Москва, 2011. – 23 с.

²⁷ Багалий Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалий. – Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.

²⁸ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В. Беднов. – Екатеринослав : тип. Губерн. земства. – 1914. – 48 с.

²⁹ Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине / Е. А. Загоровский. – Одесса : Эконом. тип., 1913. – 34 с.

³⁰ Иванов П. А. Черноморские казаки в Слободзее / П. А. Иванов // ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. 24. – С. 80-91.

³¹ Анцупов И. А. Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге XVIII-XIX веков // Ежегодный исторический альманах Приднестровья / И. А. Анцупов. – 1997. – №1. – С. 30-39; Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем / И. А. Анцупов. – Кишинев, 2000. – 290 с.

³² Бачинський А. Д. Козацтво на Півдні України (1775-1869) / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – Одеса : Маяк, 1995. – 56 с.

³³ Голобуцький В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцький. – Київ : Академия наук УССР, 1956. – 416 с; Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом: до питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст. / В. О. Голобуцький // Наукові Записки Інституту історії АН УРСР. – Київ, 1952. – Т. 4. – С. 133-154.

³⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775–1800 / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959 г. – 277 с.

В. Загоруйко³⁵, В. Кабузан³⁶, висвітливши проблеми народної (козацької) колонізації південноукраїнського регіону та Очаківської області, як його частини.

Після проголошення незалежності України урізноманітнилися дослідження соціально-економічних аспектів перебування козаків Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі. Серед найцікавіших досліджень слід назвати праці О. Бачинської³⁷, Т. Гончарука³⁸, В. Павленка³⁹, І. Сапожнікова⁴⁰, написані на основі матеріалів архівосховищ Одеси, Херсона, Краснодар та Москви.

Створене за зразком Війська Запорозького, Чорноморське іррегулярне формування 1 березня 1790 р. «напівофіційно» (лише

³⁵ Загоруйко В. А. По страницам истории Одессы и Одесщины: историографический и библиографический обзор / В. А. Загоруйко. – Одесса, 1957. – Вып. 1. – 155 с.

³⁶ Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1858 гг.) : автореф. ... д-ра ист. наук / В. М. Кабузан. – М., 1969. – 69 с.

³⁷ Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII–XIX ст.). / О. А. Бачинська. – Київ : Вища школа, 2011. – 287 с.

³⁸ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва: науково-популярний нарис / Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2002. – 141 с.; Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы). 1415-1795 гг. / Т. Г. Гончарук. – Одесса : Астропринт, 1997. – 88 с.; Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків та «народження Одеси» / Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2006. – 144 с.

³⁹ Павленко В. Запорозьке козацтво на території Херсонщини після ліквідації Запорозької Січі / В. Павленко // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 30. – С. 68-76.

⁴⁰ Сапожников И. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е гг.) / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. – Одесса : ОКФА, 1998. – 273 с.; Сапожников И. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / И. В. Саможников. – Одеса : Чорномор'я, 1997. – 165 с.; Сапожников І. Українське козацтво в Буго-Дністровському межиріччі та Хаджибей (Одесі) у XVIII ст. / І. Сапожников, Г. Сапожникова // Південь України. Четвертий Міжнародний конгрес українців. – Одеса, 1999. – С. 78-90.

за наказом князя Г. Потьомкіна і без дозволу Катерини II отримало в повне розпорядження військові землі в Очаківській області⁴¹, хоча освоювати новоприєднану до Російської імперії територію Буго-Дністровського межиріччя чорноморці розпочали фактично ще з 5 травня 1789 р., після того як до Бузького лиману були переведені козацькі човни. Перебуванням в межиріччі козаки не лише закріплювали за собою щойно відбиті у турків українські землі, а й завоювали, не дивлячись ні на що, своє право на існування.

З перших днів козаки активно почали колонізувати надані їм землі. Так як, Очаківська область («Ханська Україна») перебувала на межі володінь Війська Запорозького, тут уже існувало чимало козацьких зимівників. Це в деякій мірі полегшувало розселення чорноморців. Окрім того, отримавши обширну територію, Кіш відразу ж організував органи місцевої адміністрації, розділивши отриману землю на традиційні запорозькі паланки: Подністрянську, Березанську та Кінбурнську (тепер Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Кожна паланка очолювалась призначеною Кошем старшиною і полковником та включала в себе декілька козацьких поселень⁴². Переписуючи козаків в 1792 р. за наказом військового судді А. Головатого, хорунжий В. Чернявський нарахував тут до 4000 поселень в яких проживало 1759 родин (5068 чоловіків та 4414 жінок)⁴³.

Таким чином, щойно отримавши військову територію, козаки поспішали утвердитися в правах власності на землю як основу феодального господарювання. Джерелом цього права були: освоєння пустищ, купівля-продаж, спадщина, пожалування (в

⁴¹ Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов / Н. Ф. Дубровин. — СПб. : Военная тип., 1895. — Вып. 8 : Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1790-1793 гг. — С. 11-12; Короленко П. П. Кошечья атамань Черноморского казачьего войска XVIII ст. : историко-биографический очерк / П. П. Короленко. — СПб. : Вестник казачьих войск, 1901. — 48 с.

⁴² Дубровин Н.Ф. Вказ.пр. — С.12; Иванов П.А. Вказ.пр. — С. 84-85.

⁴³ Козацтво на Півдні України : кінець XVIII—XIX ст. / Р. Шиян, О. Бачинська, Л. Маленко, О. Пригарін. — Одесса : Друк, 2000. — С. 96.

тому числі одержання на ранг), давність володіння, а також захоплення земель, що раніше належали збіднілим селянам та козакам⁴⁴. Важливим джерелом одержання землі чорноморцями стали пожалування земельних володінь і одержання власного чину за службу царю.

В основі добробуту козацьких господарств лежала орієнтація на традиційні форми господарювання, тобто на поєднання землеробства з сільськогосподарськими промислами⁴⁵. Слід зазначити, що український тип господарства міг утримуватися тільки при великій кількості родючих земель, рідкості населення й забезпеченню його живим реманентом. Велика кількість родючої землі дозволяла вибирати нові й нові ділянки для посівів, а екстенсивне господарство давало більше прибутків ніж при затраті праці на обробіток вже освоєної ділянки. Це призводило до того, що в дрібному індивідуальному господарстві намагались щонайменше витратити енергію та силу. Козаки воліли не стільки культурно обробляти землю, як визискувати з неї добрі врожаї⁴⁶. Бажання мати добрий урожай призводило до того, що часто піднімали цілину або викорчувували лісові ділянки.

Подібного ведення господарства очікували козаки й у Очаківській області. Але замість обіцяних прибутків, на «подарованих» землях їх очікувала лише важка праця, та напівгольне життя через низькі врожаї. Але як писав А. Скальковський, тут землероб «сіє мало хліба, мало тужить про свій неврожай, тому що в нього під рукою десяток засобів, щоб

⁴⁴ Слабченко М. Є. Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни / М. Є. Слабченко. – Одеса : Держвидав України, 1923. – Т. 1 : Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII-XVIII століть. – С. 33.

⁴⁵ Ващенко В. П. Питання екології України XVIII – першої половини XIX ст. в дослідженнях М. Є. Слабченка / В. П. Ващенко, Н. М. Фроюк // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – Одеса, 1995. – С. 76.

⁴⁶ Слабченко М.Є. Вказ. пр. – С. 33.

позбавити від нестатку і себе, і сім'ю»⁴⁷. Про це, мабуть, знав і Г. Потьомкін, забезпечивши чорноморцям місця, облаштовані для рибальства та соледобування (майбутні Одеські соляні промисли), мисливські угіддя, які приносили додатковий прибуток до військової казни та забезпечували матеріальний добробут козаків. Зокрема, в селищах: Куяльник, Усатівські та Нерубайські хутори, Холодна балка та Великий Фонтан козаки добували камінь для потреб міста, що почало будуватись на місці фортеці Хаджибей – Одеси. У квітні князь Г. Потьомкін зробив військовій «власний подарунок», «додавши» до наданих земель «округ Єнікальський з Таманню» зі своїми приватними рибними заводами⁴⁸.

Зазвичай, земельні ділянки старшини та багатих козаків були набагато більшими, ніж у інших⁴⁹, і ними вони розпоряджались за принципом довічного володіння⁵⁰. То ж обжившись на новому місці, з дозволу станичної громади такі землевласники засновували на своїх землях маєтки, які згодом розростались у села та хутори. Найбільші маєтки мали кошовий отаман З. Чепіга, військовий суддя А. Головатий⁵¹, капітан І. Мигрін (маєтки в Катеринославській та Малоросійській губерніях), полковий хорунжий Д. Забора, полковий осавул П. Оранський, полковий осавул С. Золотаревський⁵².

Про масштаби козацьких хуторів можна судити із купчої від 28 квітня 1793 р. Є. Кленова, якому А. Головатий продав своє майно у Придністров'ї: «Я, що нижче підписався, продав у довічне володіння елисаветградському купцеві Є. Кленову, його дружині та нащадкам: двір в довжину чотири, а в ширину п'ять

⁴⁷ Скальковский А. А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – Одесса : в гор. тип., 1839. – С. 17.

⁴⁸ Дубровин Н.Ф. Вказ.пр. – С.55; Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1874. – С. 9-10.

⁴⁹ Бачинська О.А. Вказ.пр. – С. 214-215.

⁵⁰ Анцупов И.А. Вказ.пр. – С. 170-171.

⁵¹ Загоровский Е. А. Вказ.пр. – С 15.

⁵² РДВІА. – Ф. 489. Формулярные списки. 1720-1908 гг. – Оп. 1. – Д. 3022. Послужные списки офицеров казачьих полков Войска Донского, 1798 г. – Арк. 464.

трьохаршинних сажнів, на ньому забудови: будинок з двома покоями, одна конюшня плетена, три сараї плетених, за ними город тином огорожений, на якому огорожених та очеретом захищених два неводи, один дубовий млин, будівельного дубового лісу 35 штук, плетена олійня неподалік від Дністра, поблизу мого великого двору біля Турунчука хутір. В ньому побудовано 337 землянок для проживання, два сараї плетених, три загони для худоби, один город, огорожений по кругу, на якому одна комірчина плетена, зимівник з дубових дошок, підвал, бджолів 150 колодок. Навпроти хутора, понад Турунчуком лука, огорожена навколо тином та інше»⁵³. Отже, в Слободзеї у А. Головатого був свій будинок, олійня і вітряк; поблизу Слободзеї на р. Турунчук – хутір з фруктовим садом, риболовні заводи, один поблизу Білого озера, а три на Довгій косі біля білгородського лиману⁵⁴. Сидір Білий володів біля Біляївки Зеленим хутором (ця назва збереглася до нашого часу як однієї з вулиць с. Біляївка). Хоча отамана З. Чепігу не можна назвати бідним, адже він володів великою кількістю землі, селами з робітниками, табунами коней, все ж його маєток був набагато скромнішим від маєтку А. Головатого.

Господарі, облаштовуючи свої маєтки, в першу чергу, селили на них бідних козаків, відвівши їм невеличкі наділи, зводили будинки з господарськими прибудовами, церкви, насаджували ліси, виноградники та сади, будували млини, розорювали цілинні землі, створювали пасіки, облаштовували рибні заводи⁵⁵. Коли при відведенні землі під державні слободи поставало питання про відбирання подібних угідь, це ставало неможливим. Адже необхідна кількість людей була поселена, ліс посаджений, млин збудований, церква зведена. А це означало, що землі й надалі залишалися у власності старшини. Таким чином, козацький хутір являв собою велике господарство, в якому, поряд з

⁵³ Иванов П.А. Вказ.пр. – С. 82-83.

⁵⁴ Короленко П. П. Головатый, Кошевой атаман Черноморского казачьего войска : Антон Андреевич Головатый / П. П. Короленко. // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1905. – Т. 11. – С. 122-123.

⁵⁵ Загоровский Е. А. Вказ.пр. – С. 21-26.

тваринництвом, займались землеробством та підсобним господарством.

Найбільший додатковий прибуток отримували чорноморці від рибальства. Воно набувало першочергового значення і тому, що проживання в Буго-Дністровському межиріччі співпало з російсько-турецькою війною 1787-1791 рр., коли господарства чорноморців ще не встигли зміцніти. А більшість козаків взагалі проживали поза військовою територією. То ж, засновуючи рибальські селища, чорноморці могли забезпечити безбідне життя своїм родинам. Так, наприклад, осавул Федір Бурнос, Максим Кирсанов, прем'єр-майор Давид Білий, Скульський, Олексій Височин, маючи по декілька неводів, заснували біля Карагольської затоки Дністровського лиману село Калаглію (тепер частина села Миколаївка Овідіопольського р-ну Одеської обл.).

Додатковий прибуток отримували господарства і від розведення коней та великої рогатої худоби. На військових територіях випасались стада корів та овець, табуни коней, відроджувалась роль промислових традицій. За наказом кошового отамана З. Чепіги полковник І. Гараджа контролював прибутки, які надходили до військової казни від продажу молодняка⁵⁶. Але разом з тим, козацькі промисли все активніше виявляли тенденцію до відокремлення в самостійні галузі господарства. Про це, зокрема, засвідчувала наявність у них промислових підприємств: винокурень, різного типу млинів, пасік, миловарень, салотопень, рибних, суконних, свічних та цегельних заводів. Майже в кожному маєтку знаходилися й такі заводи як кінний, вівчарний та великої рогатої худоби.

З огляду на вищесказане, між козаками-землевласниками йшла постійна боротьба за «кращу землю». При цьому застосовувались

⁵⁶ ДАКК. – Ф. 249. Канцелярія наказного (військового) атамана Кубанского казачьего войска, г. Екатеринодар Кубанской области. 1787-1917 гг. – Оп. 1. – Д. 172. О хозяйственных делах старшины войска Черноморского, 1788 г. – Арк. 65; Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. : историко-биографический очерк / П. П. Короленко. – СПб. : Вестник казачьих войск, 1901. – С. 39.

різні методи: користувались офіційним положенням, задобрювали хабаром, застосовували силу. Влітку 1790 р. через те, що поручик С. Паливода захопив риболовні гарди трьох таврійських євреїв – рибопромисловців – Хассе та Якова Давидовичів і Давида Якубовича, відбулося зіткнення між козаками, в результаті чого сильно побили старшину О. Заводовського. Про це рапортував 10 вересня 1790 р. полковник К. Кордовський судді А. Головатому⁵⁷.

Окрім того, отримавши у власність великі земельні ділянки козакам потрібні були додаткові робочі руки для їх обробітку. Найлегше «помічників» було знайти серед безземельних козаків, які поступово перетворювались на безправних найманців. Разом з тим козаки, які мали найманців, перетворювалась на великих землевласників. Найманці працювали як в землеробських та тваринницьких господарствах, так і при неводах. Наприклад, в полковника Д. Білого при неводі в Білгородському лимані в с. Калаглея працювало 11 робітників⁵⁸, в полкового осавула поручика Ф. Бурноса – 13⁵⁹, а в М. Кирсанова – чотири⁶⁰.

Отже, у поземельних відносинах козаки Чорноморського війська під час перебування у Буго-Дністровському межиріччі користувалися подібними статутами та положеннями, як і іррегулярні формування, що існували на території України раніше. Земельні ділянки старшин та офіцерів були набагато більшими, ніж у козаків і ними вони розпоряджались за принципом довічного володіння. Отримавши в «тимчасове користування» землі Очаківської області, козаки відразу ж починають їх обживати: засновують селища, займаються

⁵⁷ ДАКК. – Ф. 249. Канцелярія наказного (військового) атамана Кубанського казачього війська, г. Катеринодар Кубанської області. 1787-1917 гг. – Оп. 1. – Д. 81. Рапорты от войсковой старшины войска Черноморского войсковому судьи Головатому, 1790 г. – 230 л.

⁵⁸ ДАКК. – Ф. 249. Канцелярія наказного (військового) атамана Кубанського казачього війська, г. Катеринодар Кубанської області. 1787-1917 гг. – Оп. 1. – Д. 172. О хозяйственных делах старшины войска Черноморского, 1788 г. – Арк. 15-17.

⁵⁹ Там само. – Арк. 66-73.

⁶⁰ Там само. – Арк. 33-34.

господарством. Слід зазначити, що їх матеріальний добробут на той час залежав від розміру земельної ділянки, яка разом із прибутками від промислів забезпечувала рівень їх життя. 1792 р. чорноморці отримують від Катерини II своєрідну «подяку» за службу під час російсько-турецької війни (1787-1791 рр.): їм наказують разом із сім'ями перебиратись на Кубань. Багато хто з них не витримав переходу і помер у дорозі. Інші втекли ще до початку переселення, оселившись в районі Хаджибея (Одеси). Так як новому місту потрібні були жителі, козакам дозволяли залишитись.

Науковий керівник – *Гончарук Тарас Григорович*,
професор кафедри історії України, доктор історичних наук